

İSLAM TOPLUMUNDA OTORİTE (*)

Prof. Dr. George MAKDİSİ

Çev. Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU (**)

Otorite ve güç (power), çoğunlukla birbiriyle karıştırılan terimlerdir. Oxford English Dictionary, otoriteyi iki başlık altında tanımlar. Birincisi, itaata zorlama gücü, ikincisi ise hareket, fikir ve inançta etkili olma gücüdür. Zira güç teriminin eş anlamlıları yetenek, kapasite ve aynı zamanda otoritedir.

Diğer taraftan Jacques Maritain, insan ve Devlet (Man and the State) adlı kitabında bu iki terim arasında şu şekilde açık bir ayırım yapar:

"Otorite ve güç iki ayrı şeydir. "Güç", sayesinde diğerlerini kendine itaate zorlayabileceğin kuvvettir. "Otorite" ise, idare etme, hakim olma, diğerleri tarafından dinlenip itaat edilme hakkıdır. Otorite gücü gerektirir. Otoritesiz güç, zulümdür."

Başka bir yerde Maritain, bu fark üzerinde şu şekilde ayrıntılı bir açıklama yapar (1).

"Auctoritas, yani otorite ve potestas, yani güç arasındaki bu fark; aldığımız maddi hayatın değerlerini kuşattığı zaman, dünya ile ilgili hususlarda kiliseyi otorite kabul eden ancak kilisenin, gücün yerini tuttuğunu reddeden mesela bazı Alman yazarlar tarafından ısrarla ileri sürülen bir sistemli ayrılık şeklinde büyütülmemelidir. Sosyal hayatla ilgisi gözönüne alındığı takdirde, otoritenin tümü, (kanuna dayalı olması gerekmeyen bazı kurallar veya di-

(*) Başlığı "Authority in the Islamic Community" olan bu makale, "*La Notion d'Autorité au Moyen-Age, Islam, Byzance, Occident P.U.F., Paris, 1982*" isimli müşterek yazarlı kitabın içinde yayınlanmıştır. (s. 117-126).

(**) S.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

(1) İlk alıntı J. Maritain, *Man and the State*, Chicago University Press, 1951, s. 126; ikincisi ise onun *Scholasticism and Politics*, London, 1954, s. 74'den yapılmıştır.

ğerleri dahilinde) güç ile tamamlanmaya mecburdur. Zira bunsuz otoritenin, insanlar arasında faydasız ve etkisiz olma tehlikesi vardır. Otoriteyi ifade etmeyen her güç, kötü ve kanuna aykırıdır. Pratikte otorite kelimesinin gücü ve güç kelimesinin otoriteyi ima etmesi gerektiği normaldir. Gücün otoriteyi barındırdığı hesaba katılırsa, bu durumda güç ahlaki ve hukuki bir nizama yükseltilir. Güç ve otoriteyi birbirinden ayırmak, şiddet ve adaleti birbirinden ayırmaktır.

"Bununla beraber mutlak ve asıl önemli olan otoritedir. "Güç sahibi olmak", toplum üzerinde rol oynamak isteyen kimse için önemlidir. Otoriteye-diğer insanların arzu ve düşünceleri tarafından takip edilme hakkı (ve buna bağlı olarak gücü icra etme hakkına)- sahip olma ve elde bulundurma bugün hala oldukça önemlidir."(s.117)

Otorite kendi içinde gücü, güç de aynı şekilde otoriteyi ifade eder. Herbiri diğerini arar; ikisi arasında manyetik bir çekim vardır.

İslami tecrübede otorite ve güç kavramları arasındaki bu ayırım ile bunlar arasındaki manyetik çekimin iki örneği mevcuttur. Birisi Halifelik ve Sultanlık ile ilgili, diğeri de islam'da eğitici ve yol gösterici otorite, yani hakimiyet ile ilgilidir. iki örnek birbiriyle bağlantılıdır.

Halifelik ve Sultanlığa, önceki bazı çalışmalarım da temas edilmiştir. Bu nedenle ilk örneğe kısaca temas edeceğim.

İslam'da halifelik, Peygambere mirasçı olarak elde ettiği yetkiler olan ototirete ve gücün ikisi ile başlar. İslam'ın ilk dört halifesi, böyle bir konuma sahip olmuşlar ve Raşid Halifeler olarak isimlendirilmişlerdir. Bu konumları İslam Ümmeti tarafından tasvip edilmiştir. Uzun süreli saltanatlarının başlangıcından sonuna kadar Emevi Halifeleri ve hanedanlıklarının ikinci yüz yılının ortalarına kadar Abbasi Halifeleri, otorite ve gücün her ikisini de ellerinde bulundurmışlardır. Bundan sonra güç, önce Emirü'l-Ümera ve sonra da Sultan olarak isimlendirilen büyük emire geçmiştir. Fakat onun gücünü meşrulaştıracak otorite, Halifeden gelmiştir. Bu durum, Selçuklu hanedanının işbaşına gelmesiyle, XI. yüzyılda meydana gelen siyasi olaylardan en açık bir

şekilde görülebilir. Bu durum, üç büyük Selçukludan herbirini en büyük emirliğe yani sultanlığa götüren olaylarda müşahede edilebilir. Her bir durumda da vaziyet, aynı genel hatlarla tekrarlanmıştır. Büveyhi hanedanın son sultanından daha güçlü olan ilk Selçuklu Tuğrul Bey, onu işbaşından uzaklaştırmış, ancak sultanlığa talip olan diğer bütün emirleri itaat altına alıncaya veya bunları bertaraf edinceye kadar saltanata çıkmamıştır. Tuğrul Bey'in bunu gerçekleştirmesi, 447/1055'den, kendisine muhalefet edecek kadar güçlü olan son emir Basâsîrî'yi ortadan kaldırdığı 451/1059 tarihine kadar 4 senesini almıştır. Tuğrul Bey'in halefi Alparslan, bütün rakiplerinden hiçbir zaman kurtulmamış; emir olarak en büyük olma teşebbüsüne kardeşi Kavurt tarafından hala karşı konulur bir halde iken öldürülmüştür. Kavurt, 10 yıl süreyle sultanlığa adaylığını devam ettirmiş ve başarmak üzereyken ölmüştür. Halefi olan Melikşah, sultanlıkta, bütün rakiplerini bertaraf etmesi için ihtiyaç duyduğu 14 yıl geçinceye kadar başarılı olmamıştır.

Bu dönemde, Halifelik ve sultanlık, yani otorite ve güç arasındaki manyetik çekimin bariz göstericisi olan iki olay meydana geldi. Birinci hadise, Tuğrul'un, Halifenin kızı ile evlenmesi; ikincisi ise Melikşah'ın, Halife Muktedî'nin yerine Halifenin küçük oğlu Ebu'l-Fadl'ı-ki onun annesi Melikşah'ın kızıdır-geçirme isteğidir. Her iki durumda da, halifelik müessesesi ile sultanlığı birleştirmeye ve böylece de otorite ile gücü bir birlikte haline getirmeye teşebbüs edilmiştir. (s.118) iki deneme de başarısız olmuştur. İlk deneme, Tuğrul Bey'in, Halifenin kızı ile evliliğinden 6 ay sonra, hiç bir çocuk bırakmadan ölmesiyle sonuçsuz kaldı. İkinci teşebbüs de, Melikşah'ın, eski veziri Nizamu'l-Mülk ve henüz onun yerine geçen yeni vezir Tacü'l-Mülk'ün yanısıra şiddetli bir şekilde ölmesiyle başarısızlığa uğradı. İki sultanın ölümünün, halifenin taraftarlarınınca tertip edilmiş olması oldukça muhtemeldir. Her halde iki müesseseyi birleştirmek için bu tip bir teşebbüs, bir müddet sonra Büveyhi Sultanı Adud ed-Devle tarafından yapılmış ve bu da başarısızlıkla neticelenmiştir.

Halife ve Sultan arasında bir gerginlik vardı, zira her birisi diğerinin

sahip olduğunu istiyordu; Halife, bir zamanlar halifeliğin elinde olan gücü tekrar ele geçirmek istiyordu; Sultan da otoriteyi ele geçirmek istiyordu. Çünkü otorite olmadan Sultanın sahip olduğu güç meşru olmayacaktı; ancak Sultan böyle bir otoriteyi, sultanın hanedanından birisini kendi yararı için diğerinin aleyhine kullanabilecek olan Halifenin elinde kalmasından çok, Selçukluların sürekli emniyeti için istiyordu. Sultan ve Halifenin her ikisi de, sadece otorite ve gücün her ikisine birden sahip olmakla gerçekleşebilecek istikrarı aramışlardır.

Yukarıda belirtilen Büveyhi Adud ed-Devle ve Selçuklu Tuğrul Bey ve Melikşah'ın yaptıkları teşebbüsler bu nitelikte idi . Halife ve Sultan arasındaki gerginlik, Tuğrul Bey'in teşebbüsü dolayısıyla meydana gelen hadiselerde açık olarak ortaya çıkmıştır (2). Tuğrul Bey'in evliliğinin, Tuğrul Bey açısından başarılı bir sonucu ortaya çıkarması 3 yıl sürmüştür. Halife, onun başarısını önlemek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Diplomatik şahıslar, Halife ve Sultan arasında mekik dokudular. Sultan ve veziri tarafından her tür yol kullanıldı. Elinden geldiği kadar bu evliliği geciktiren Halifeye, muvafakatını vermesi için baskı yapılmıştır. Nihayet, Tuğrul Bey'in evliliği gerçekleşti, fakat 7 ay bile geçmeden öldü. Tarihçiler, onun ölüm sebebiyle ilgili hiç bir şey söylememiştir. Diğer taraftan Melikşah'ın durumunda Halifelik tehlikesi daha büyüktü, Halifenin Bağdad'dan uzaklaştıracağı gibi bir durum ortaya çıktı ve Halifenin oğlu-ki aynı zamanda Melikşah'ın kızının da oğlu idivekaletle ülkeyi idare etmek üzere Hilafete gelecekti. Ancak ölüm bir defa daha engel oldu. Melikşah'ın ölümünde, halifeyle ilgisi bulunan kimselerin parmağı olduğundan şüphe etmemek elde değildir.

Sultanlık, Osmanlı Türk hanedanının iş başına geçişine kadar, Halifelik otoritesini ele geçirmekte başarılı olmamıştır. Osmanlı sultanlığı, halifelik silsilesinin son Abbasi halifesiyle sultanlığa geçtiğini açık olarak ifade etmiştir. Abbasilerin son halifesinin arkasında hiç bir kimse bırakmadan ölmüş

(2) Detaylı olarak bu hadiseler için benim şu makaleme bkz. "The Marriage of Tughri", *International Journal of the Middle East*, 1, 1970, 259-275.

olduğu şeklindeki bu şahsi bildiriye karşı çıkmamıştır. Güç ve otoritenin her ikisine birden sahip olan Osmanlı hanedanı, bizzat kendi hanedanlığı içinde meydana gelen güç ve otorite mücadeleleriyle, diğer müslüman hanedanlardan daha uzun bir süre, yüz yılımızın ilk yarısına kadar 4 asır hüküm sürmüştür (s.119).

Bu, ülke idaresindeki güç ve otorite arasındaki manyetik çekimdi.

İkinci örnek, Hıristiyanlıkta kilisenin öğretici otoritesi şeklinde işaret ettiğimiz hâkimiyet ile ilgilidir. Hıristiyanlığın aksine İslam'da, akidenin doğruluğunu belirleyici konsüller veya kilise meclisleri bulunmamaktaydı. Akidenin doğruluğu icma ile belirlenirdi. Ancak, icmayi belirlemek üzere kurulmuş, resmi bir teşkilat yoktu. Bunun yapılabilmesinin tek yolu, belirli bir akidenin, müctehitlerin tümünün kabulünü sağlayıp sağlamadığını anlamak için önceki nesillere dönüp bakmak idi ve bu da, bu akideye hiç bir itirazın vaki olmayışı ile belirlenirdi. Zira icma, zımnî olabilirdi. Yaşayan dördüncü ve son sünnî mezhebin imamı olan Ahmed b. Hanbel'den, bu konuda şunlar nakledilir:

İcmanın kesin olduğunu iddia eden kişi yanılmaktadır. Zira bazı fakihlerin zıt görüşler ortaya koymuş olmaları mümkündür... Bununla beraber, bir kimsenin söylemesi gereken şudur: "Müctehitler tarafından yapılan hiç bir itirazı bilmiyorum"; veya "Müctehitler tarafından yapılan herhangi bir itiraza rastlamadım"... Şayet bir kimse, "itiraz eden hiç bir kimseyi bilmiyorum" derse, bu hoş görülebilir.

Şüphesiz, böyle bir davranışın sebebi, belirli bir müftinin geçersiz kılmak suretiyle pekala fetvasından vazgeçmiş olabileceği gerçeğinin yanı sıra, geniş İslam imparatorluğunun her yerindeki müctehitlerin icthatlarının herhangi bir şekilde toplanmamış olmasıdır (3).

Bu nedenle icma, diğer müslüman aydınlarının dışında fakihlerin fıkhi

(3) Bu, İbn Akil'in *Vādih fi Usûli'l-Fıkh*, MS Princeton, Garrett Collection 1842, varak 72b, icma bölümünde belirttiği İbn Hanbel'in düşüncesinin açıklamasıdır.

görüŖlerine (fetvalara) dayanır. Sadece tanınmıŖ ve muteber fakihlerin yaptıkları itirazlar, icmaya mani olarak sayılırlar. Alim olmayan müslümanların yaptıkları itirazların bir tesiri yoktur; bu nedenle aynı Ŗekilde Kelam, Hadis, Gramer, Lûgat ilmi, aritmetik, Geometri v.b. ilim sahalarındaki müslüman ayırınların yaptıkları itirazların da, Ŗüphesiz birer müctehit olarak ko- nuŖmadıkları sürece herhangi bir etkisi yoktur (4).

Fıkıh alimleri, icmayı meydana getirecek fetvalarını grup olarak değil, fert olarak verirler. Bağımsız bir muhakemenin sonucu olduğundan fikhî görüŖe icthâat adı verilir ve böyle bağımsız bir muhakeme yapan fıkıh alimine de müctehit ismi verilir.

Bir fakihin görüŖüne bir diğerinin veya diğer fakihlerin görüŖü ile muhalefet edildiğinde itiraz veya itirazlar, ilmi münazara ve münakaŖalarla halledilebilir ve üstün gelen görüŖ neticede herkesin tasvibini elde eder. BaŖka bir ifadeyle, hiç bir itirazın olmadığı biliniyorsa, bir görüŖ icma konumuna ulaŖmıŖ telakki edilir veya itirazların yapıldığı biliniyorsa, onların münazara ve tartıŖmalarla halledilmiŖ oldukları düşünülür (s.120).

Bu nedenle hâkimiyet, iman ve amel konularında, kendilerinden fikirlerini soran iman sahibi müslüman kimselere cevap verme görevlerinde ferdî olarak hareket eden büyük fakihlere aittir.5/11. yüzyıl fakihlerinden Ŗerif Ebû Câfer, vasiyetinde bunu Ŗöyle ifade etmektedir: "Kitap, Sünnet, icma ile Ahmed, Mâlik, Ŗâfii ve burada sayılamayacak kadar çok olan diğer fakihlerin görüŖüne inanıyorum" (5).

İslam'da hukukun büyüklüğü, 3./9. asırda gelenekçi akım ile buna muhalif Rasyonalist kelam akımı arasında meydana gelen mücadele sonucunda kararlaŖtırılmıŖtır. Bu mücadele, Büyük Mahkeme (Great Inquisition) yani Mihne olarak bilinen uygulamayla dönüm noktasına ulaŖmıŖtır. Rasyonalist

(4) A.g.e., Varak 98b.

(5) İbn Receb, *Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, c. I, Yay. H. Laoust ve S. Dahan, Damascus, PIFD, 1951, s. 29 (6-7. satırlar): Mezhebi'l-Kitâb ve's-Sünne ve icmâu'l-ümme vemâ aleyhi Ahmed ve Mâlik ve'Ŗ-Ŗâfii ve ğayruhum mimmen yeksuru zikruhum.

Mu'tezilelerin işleri yolundaydı ve Halife Me'mun'dan yardım görüyorlardı. Halife Mütevekkil'in halifeliliğinin ikinci yılına kadar Me'mun'un halefleri, onun gelenekçi olmayan siyasetine devam ettiler. Halife Mütevekkil, takip edilen bu siyasetin halkın büyük çoğunluğunun desteğiyle başarı şansına sahip olmadığını anlayınca bu siyasetten vazgeçti ve Rasyonalistlerin aleyhine cephe aldı.

Mihne, Kur'an'ın Allah'ın yaratılmış veya yaratılmamış sözü olup olmadığı meselesi etrafında cereyan etmiştir. Mahkemede Müctehitler ve davacılar olarak ilahiyatçılar yani mütekellimûn bulunmaktaydı. Mücadele, kelamın yenilgisi ve fıkıh temsilcilerinin galibiyeti ile sonuçlandı. Bu mücadelenin bir sonucu olarak, mezhepler, diğerlerinin tedricen yok olmasıyla dört mezhepte birleşti.5./11. asrın sonlarında Bağdat'ta geçerli olan sadece dört mezhepti. İnaniyorum ki; gelenekçi fakihlere olan meylin sonucu, Rasyonalist Kelam'ın muhtemel bir yeniden dirilişine karşı daha kuvvetli bir birlik meydana getirmek için, mezheplerin kendi mensuplarını birbirlerine yakınlaştırmak olmuştur. İlerideki herhangi bir artışa karşı mezheplerin sayısının "dondurmak" suretiyle gelenekçiler, müntesiplerini kelam ilminde rasyonalist olan fakihlerin oluşturacağı yeni mezheplerin gelişmesini önleme imkanına sahip oldular. Bu rasyonalistler, yaşayan mezheplere, özellikle müntesiplerinin çok kuvvetli bir gelenekçi olarak kaldığı Hanefi ve Şafii mezheplerine sızdılar.

İctihat kapılarının ve mezheplerin sayısının dörde indirgenmesinin, birbirine bağlı iki hadise olduğu çoğu zaman imâ edilir. Benim düşünceme göre bu iki olay, iki ayrı sebebe dayanır. Mezhepler, fakihlerin rasyonalizmin güçlerine karşı müntesiplerini biraraya getirmek için yaptıkları çaba sonucunda ortaya çıkmış; mezheplerin artması ise, rasyonalizmin mezheplere sızmasına daha fazla imkan tanımıştır. Bununla beraber icthad, fakihin yetkisi dahilinde olup (s.121), şahsi bağımsızlığını, fıkıhın kaynaklarını yorumlama hakkını ortaya çıkarıyordu. Fakih, bu yetkiden kendi arzusuyla vazgeçecek değildi. Diğer taraftan devlet, bu yetkiyi azaltmak ve kendi yararına işlemlerini sağlamaya ilgi duyuyordu.

İşte burada biz, Halife ve sultanın ilgi gösterdiği müçtehitlere şahit oluyoruz. Ulemânın, idarede otorite sahibi olan Halife tarafından zaten iyi bir şekilde geçimlerinin sağlandığını gerekçe olarak ileri sürerek Sultandan herhangi bir ücret ve para yardımı almaya razı olmayarak devlet tarafından susuturulmayı reddettiklerini gösteren çok sayıda menkıbe bulunmaktadır.

Bir kimse nasıl hem bir fakih ve hem de otorite sahibi görüşe götüren bir hareketin parçası olur? Bu, büyük bir fıkıh aliminin denetiminde fıkıh ilmini öğrenmek ve son alimden, fıkıh ilmini öğretme ve fıkıh uzmanlığı fonksiyonunu yerine getirme ruhsat veya yetkisini almak suretiyle gerçekleşir. Buna icâzet adı verilir. İcâzet ruhsat, izin ve yetki verme anlamına gelir. Halife ve Sultanın idaresindeki devlet, bu konuda kesin olarak doğrudan söz sahibi değildir. İslam âlimleri Peygamberin vârisleridir (el-ulemâu veresetü'l-enbiyâ) hadisi, işte bu mânâdadır. Alimler, asırlar boyunca Peygamberden itibaren gelen otoritenin intikal yoluna katılmak suretiyle bu miraslarına ulaşırlar.

İslam hukuku, toplumun sosyal ve dini hayatının tümünü kapsar. İslam'da eğitici ve yol gösterici olan fakihlerin bu otoritesi, mü'minlerin rehberlik için müçtehitleri yani İslam alimlerini esas aldıkları noktada devletin gücü ile çatışmıştır. Devlet, zorlayıcı bir güce sahipti, ancak hukukun otoritesinden mahrum olduğu zaman müstebid kabul edilirdi. Bu nedenle müçtehitlerin otoritesinin kendi etrafında olması devletin menfaati arasındaydı. Devletin ulemâya karşı duyduğu ilgi bu nedendedir.

Fakihleri yetiştiren fıkıh medreseleri, ilk defa fıkıh üstadları tarafında kurulmuştur. Fakat çok geçmeden güç sahibi kimselerin ilgisini çekmiştir. Bu kimseler, böyle medreseler kurmaya ve medresedeki fıkıh kürsüsüne fakihler tayin etmeye başladılar. Bu makama atanan fakih idi, kelam alimi yani mütekellim değildi. Zira hâkimiyet, fakih olan ulemânın görüşlerine aitti. Yurkarıda işaret edildiği gibi bu gelişme, kesin olarak, Mihne adı verilen Büyük Mahkeme ile kararlaştırılmıştır. Dört tane halifenin döneminde meydana gelen bu tartışmanın sonucunda gelenekçiler galip geldiler Rosyonalist Mu'tezililer, siyasi güçlerini kaybettiler ve onlarla birlikte rasyonalist kelam geri plana

düştü. İslam'da kapsamlı bir güç olarak ortaya çıkan fıkıh, bundan böyle bir hukuk sistemi (nomocracy) olarak bütün kuvvetiyle tezahür etmiştir.(s.122)

Esas olarak fıkıh çalışmalarının çoğalmasi için bir eğitim müessesesi olarak cami-medresenin ortaya çıkması, yukarıda zikredilen hususla ilgilidir. Bu cami-menderesinin hemen yanında, şehir dışından gelen öğrenciler için yatakhane olarak kullanılan bir yurt bulunurdu. Cami-mendereselerini kurma hareketinin zirvesine, 4./10. yüzyılın ikinci yarısında Büveyhi hanedanı döneminde birçok şehri idare eden ve cami-han kompleksini kurmakla ün kazanmış Bedr b. Hasaneveyh zamanında ulaşılmıştır. Cami-han kompleksi, daha sonra 4./10. yüzyılın ikinci yarısında medrese veya fıkıh okullarının gelişmesine sebep olmuştur. Ve Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, 5./11. yüzyılda, Doğu Halifelîği ülkesinin her bir şehrinde medrese kurmakla ün kazanmıştır.

Medreselerin bu kadar büyük oranda kurulmasının anlam ve önemi, ancak kurucusunun durumunu gözönünde bulundurduğumuzda anlaşılır. Onun müesseseleri vakıftı. Bu, kurucusunun kendine ait olduğu telakki edilen parayla kurulmuş anlamına geliyordu ve böylece kurucusuna, kurduğu müessese ile ilgili yönetimi, eğitici kadrosu, öğrencileri, müfredat programı gibi istisnasız bütün konularda karar verme yetkisini vermiştir. Gücü üzerindeki tek sınırlama, müessesede İslam akidekine karşı gelme şeklinde yorumlanabilecek hiç bir hususa izin verilmemesiydi. Fetva veya fıkhi görüşleriyle bu akideye neyin karşı olduğuna ve neyin karşı olmadığına karar verenler fakihlerdi.

Bu güçlü ve nüfuzlu büyük kurucular, fakihlerin ve onların takipçilerinin beğenisini kazandılar. Böyle güçlü insanlar, kendilerini buna sevkeden amilleri gizlemediler. Mesela, 4./10. yüzyıl Türklerinden Beckem, kendisine maddi destek sağladığı ve ihsanına minnettar kalmayan tek bir alimin bulunmamasını istediğini belirtmiştir. 6./12. yüzyılda İbnü'l-Cevizi'nin, maddi menfaat karşılığında güç sahibi insanların arzularının gereğini yerine getiren fakihler aleyhine şu tenkidini buluyoruz:

"Selef arasındaki ulema, apaçık adalesizlikleri nedeniyle güç sahibi

kimseler (emirler) den kendilerini uzak tutardı. Fakat emirler, onları arayıp bulurdu. Zira fihki görüşlerine ve yardımlarına muhtaçtı. Bu durum, kuvvetli bir şekilde bu dünyanın nimetlerine aşırı bir şekilde ilgi duyan, ilim sahalarını, emirlerin amaçları doğrultusunda ele alan ve bilgilerini maddi bir menfaat karşılığında onlara sunan alimleri ortaya çıkarmıştır. Bu bilginin ulema tarafından emirler için araştırılıp elde edildiğinin delili, emirlerin, geçmişte dinin esasları ile ilgili tartışmaları dinlemeye büyük ilgi göstermeleridir. Öyleki bu şekilde ulema Rasyonalist Teoloji (İlmü'l-Kelam)'yi başlatmıştır. Daha sonra bazı emirlerde, fıkıh münazaraları için bir zevk alma için bir zevk alma olgusu gelişme göstermiş, bu nedenle de ulema, diyalektiği başlatmıştır. Bazı emirler, herkes tarafından sevilen va'z ve nesihata meyletmiş, bu nedenle de oldukça çok sayıda halka hitab eden vaize ve az miktarda da fakihe sahibiz (s.123).

İbn Akıl, güç ve varlık sahibi kimselerin gözüne germeye çalışan fakihleri ve mezhepleri çok tenkit ederdi. Aşağıdaki tenkit, onun Kitâbu'l-Fünûn adlı eserinden alınmıştır.

"Doktiriner sistemlerin (yani mezheplerin), devlet veya büyük miktarda taraftar gibi üstün gelmeye neden olan vasıtalar veya başkasının gözüne girerek üstünlük peşine düştükleri zaman, bizden saygı beklemeye hakları olmaz. Bu doktiriner sistem tek başına doğrudur, kendi delili onu başarılı kılar. O kadar ki, tek başına, açıklanmış, pek çok maddi desteği reddederek sadeliği içinde bütün koruyucu yardımdan mahrum olduğunda dahi hiç bir cilaya veya süslemeye ihtiyaç duymayan kıymetli taş ve hiç bir süs unsuruna ihtiyaç duymayan güzellik gibi saf, kötülük ve boş şeylerden korunmuştur. Ancak bir şefaathçi vasıtasıyla başarılı olan bir doktiriner sistemden Allah'a sığınırız. O öyle bir sistemdir ki, şefaathçi devreden çıktığı zaman, bu siteme bağlı olan kimse bir delil yardımıyla veya delile dayalı bir dizi muhakemeye boş yere galibiyeti araştırır. Galip gelen dindar, kendi delilinin devlet ile hiç bir ilişkisi olmadığını ve doğruluğunun kendinden öncekilere başvurmayaya hiçbir ihtiyacı

olmadığını gören kimsedir. Dindarlığıyla insanlardan yardım dilemesi söz konusu değildir (6).

Medreselerin kurucuları çoğunlukla medreselerin idaresi ile ilgili usul ve kuralları yazıya geçirme konusunda medreselerin başkanlığına tayin ettikleri fakihlerin arzularına tabi olmuşlardır. Karşılık olarak fakihlerin ve takipçilerinin desteğiyle elde etmişlerdir.

Bütün bu uygulamada temel düşünce ferdiyetçilikti. Şahsi çıkarlarının peşine düşme konusunda herbirini kendi tarafına çeken bir çok güç sahibi insana rağmen, hakimiyeti fakihlerden hissettirmeden alma niteliğine sahip gerçek bir tehdit sözkonusu değildir. Ancak hakimiyet, Osmanlı döneminde fakihlerin elinden sessiz bir şekilde kaybolmuştur. Fakat bundan uzun bir süre önce, artık ictihadın mümkün olmadığı şeklinde bazı sesler yükselmişti. Ve bir kimse İslam ile ilgili el kitaplarımızı olduğu zaman, ictihat kapısının kapalı olduğunu açık bir şekilde belirten ifadeye çok sık rastlar.

Hiç kimse, ne böyle bir kapanmanın meydana geldiği kesin bir tarihi ve ne de kimin bu kapıyı, hangi otorite ile ve hangi şartlar altında kapattığını ortaya koyma iddiasında bulunmaktadır.

İddia edilen bu ictihat kapısının kapanması olayının, 3./9. yüzyılın sonları ile 4./10. yüzyılın başlangıcında bir yerde ortaya çıkmış olduğu farzedilir. Bu dönem, 4 sünni mezhebin açık olarak ortaya çıktığı bir devreye rastlamaktadır. İctihat uygulamasının, her bir mezhebin bünyesinde fikhin yeniden yorumlanma şekline indirgeniği de düşünülmektedir. Fakat mezheplerin belirginleşmesi; mümessillerinin, arkalarında halef bırakmaksızın ölmeleri dolayısıyla çok miktarda mezhebin tedricen yok olmasıyla beraber, uzun bir zaman dilimine yayılan bir süreçtir. Aynı zamanda ictihat, özelliğini mezheplerin tümünde icra eden başlı başına bir uygulamaydı. Bir müctehidin

(6) İbn Akil, *Kitâbu'l-Fünûn*, c. I, Yay. G. Makdisi, Beyrut, Daru'l-Meşrik, 1980, varak 81a; G. Makdisi, *İbn 'Aqil et la résurgence de l'islam traditionaliste au V./XI. siècle*, Damas, PIFD, 1963, s. 476.

ictihadı, mezhebin içinde veya dışında gelişen muhalif bir diğer görüşe karşı bizzat kendisi mücadele etmiştir (s. 124).

Mezheplerin varoluşu ve dört mezhep şeklinde belirginleşmesi, menşei, bizzat fıkıh ile ilgisi olmayan meselelere borçludur. H. 300 tarihi do-laylarında 500 kadar mezhebin ortadan kalktığı söylenir.

Mezheplerle ilgili pekçok şaşırtıcı gerçek bulunmaktadır. Şahsi muhakeme tecrübesi olan icthad, bizzat bir mezhep fikri aleyhine etkili olmuştur. Ünlü bir müctehit, kendi mezhebi içindeki veya dışındaki fakih arkadaşlarının görüşleri ne olursa olsun kendi icthadını ortaya koyar. İcmanın malzemesi, mezheplerin değil, bütün müctehitlerin fetvalarıdır. İcmayı da, sadece bir mezhebin fakihlerinin değil de bütün fakihlerin görüşleri meydana getirir.

Sünni bir mezhebin önemli bir fonksiyonu, müntesiplerini sünnî ad-detmek için gerekli esas prensipleri ortaya koymuş olmasaydı. Şayet bir kimse bu mezheplerin birisine bağlanırsa, ne olursa olsun sünnî bir kimse sayılırdı. Bu, rasyonalist kelimcilerin mücadeleyi kaybettiği Mihne'nin getirdiği bir problemdi ve diğer rasyonalist ilimlerle birlikte Mu'tezileye, vakıf ile desteklenen eğitim müesseselerinde yer verilmemiştir.

Böylece medreseler, kelamcı değil, fakihler yetiştirmiştir. Fetva verme otoritesi, büyük fakihlerden gelmiştir ve fakihler yeni fakihlere bu yetkiyi vermiştir. Bu konuda, devreye girebilecek devlet idaresinin hiç bir müdahalesi söz konusu olmamıştır.

Merkezi bir güçle idare edilen Osmanlı hanedanının işbaşına gelmesiyle İslam'da, Büyük Müfti veya Şeyhülislam diye adlandırılan ilk müftinin tayini gerçekleşmiştir. Bu durum, onun fetvalarını diğer müftilerin fetvalarından daha fazla muteber bir hale getirmemiştir. Çünkü otoritenin kaynağı, fakihin bizzat kendisinde bulunmakta olup, idareci güç tarafından bir başkasına miras olarak verilmemişti. Fakat zaman geçtikçe Şeyhülislam, diğer müftiler üzerinde bir nüfuz geliştirmiş olmakla beraber, devletin emrinde çalıştığı için artık gerçekten bağımsız hareket edemiyordu. Diğer müftiler üzerindeki nüfuzu, münazara uygulamasının ortadan kalkmasıyla hafiflemiştir. Münazara

sayesinde müftiler, kendi fikirlerini ve itirazlarını açık olarak söyledikleri bir genel toplantıya sahiptiler. Bu uygulamanın etkin bir gücü vardı ve tüm İslam eğitim sisteminin ulaşmak istediği en son hedefdi. Bu münazara usulünün terkedilmesiyle bu uygulama, varlığına dair hiç bir iz bırakmadan yok olmuştur.

II. Mehmet (1430-1481) tarafından ihdas edilen Şeyhülislam'ın fonksiyonu, İslam'ın yargı düşüncesiyle güçlkle bağdaşmaktadır ve bu nedenle çağdaş Müslüman Reformistler tarafından çok az takdir edilmiştir (7). (s.125)

Bu nedenle, iktidar devirlerinin yanısıra otoritenin asırlarını da emniyet altına alabilmiş olan Osmanlı Türk hanedanının, diğer herhangi bir müslüman hanedanından daha uzun süre devam etmiş olduğunu belirtmek ilgi çekicidir(126).

(7) Louis Gardet, *La Cité musulmane: vie sociale et politique*, Paris, 1954, s. 142.